

С.М. Бахшиева¹, Нәбиулла Н.М.²

^{1,2}Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
(Орал, Қазақстан)

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛІН ДАМУЫНЫҢ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада, бастауыш сынып оқушыларының - барлық жастағы балаларға кез келген әрекетке, мазмұнға сын тұрғысынан қарау, нақты дұрыс шешім қабылдау, өзі қабылдаған ұйғарымға деген сенімділіктің болуы қарастырылған. Жеке адамның сөйлеуі-оның білімі мен мәдениетінің, сауаттылығының, жалпы рухани дәрежесінің негізі көрсеткіштерінің бірі, адамның сөйлеуінен оның ішкі дүниесі байқалады және оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан дамуымен сипатталады.

Кілттік сөздер: оқушы, бастауыш сынып, мектеп, сын тұрғысынан ойлау, оқу, жазу, дағды, сөйлеу тілі.

¹ Bakhisheva S.M., Nabiulla N.M. ²

^{1,2} West Kazakhstan University of innovation and technology

FEATURES OF UPDATED EDUCATION AND WAYS OF LANGUAGE DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOL PUPILS

Abstract

The article considers that primary school students - children of all ages - are critical of any actions, content, make the right decision, trust this decision. Human speech is one of the main indicators of his education and culture, literacy, general spirituality, the inner world of a person is observed in speech and is characterized by critical development through reading and writing.

Key words: pupil, elementary school, school, critical thinking, reading, writing, skills, language.

С.М. Бахшиева¹, Нәбиулла Н.М.²

^{1,2}Западно Казахстанский инновационно-технологический университет

ОСОБЕННОСТИ ОБНОВЛЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ПУТИ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКА УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация

В статье рассматривается, что учащиеся начальных классов - дети всех возрастов - критически относятся к любым действиям, содержанию, принимают правильное решение, доверяют этому решению. Речь человека является одним из основных показателей его образования и культуры, грамотности, общей духовности, внутренний мир человека наблюдается в речи и характеризуется критическим развитием через чтение и письмо.

Ключевые слова: ученик, начальная школа, школа, критическое мышление, чтение, письмо, навыки, язык.

Қазіргі кезеңде Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, Қазақстандық білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне еруге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үдерісіндегі елеулі өзгерістерге байланыста болып отыр, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болды. Мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқыту үдерісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияларды ендіруді міндеттейді. Білім мазмұны жаңа үдерістік біліктермен, ақпаратты қабылдау қабілеттерінің дамуымен, ғылымдағы шығармашылық және нарық жағдайындағы білім беру бағдарламаларының нақтылануымен толықтырып келуде [1].

Жеке адамның сөйлеуі-оның білімі мен мәдениетінің, сауаттылығының, жалпы рухани дәрежесінің негізі көрсеткіштерінің бірі, адамның сөйлеуінен оның ішкі дүниесі байқалады. Сондықтан жалпы білім беретін орта мектеп өзінің алдына қазақ халқының мемлекеттік тілі болып саналатын қазақ әдеби тілін үйретіп шығару міндетін қояды. Сөйлеу арқылы адам ойын басқаға жеткізеді, ішкі сезімін білдіреді, сол арқылы басқаға әсер етеді. Қазіргі қоғамда адамдардың белсенді әрекеті оның тілінің даму дәрежесіне де байланысты, ал оқушылардың тілінің дамуы оның мектептегі үлгеріміне әсер етеді. Ал баланың тілінің дамуы, сөз байлығы оның дүние танымына, жаңа ұғымдар мен түсініктер білімінің байып, кеңіп отыруына байланысты. Сонымен бірге тілі жақсы дамымаған, тіл байлығы сол оқушының қоғам мен табиғат туралы өте күрделі ұғымдардың байланысын түсінуі, тануы жеңілдейді.

С.Рахметова 7 жаста тілдің ешбір ережесін білмей-ақ, оқымай-ақ сөздерді қиыстырады, сөйлемдер құрастырады, ойын жеткізе алады. Мұның барлығы ауызша сөйлеу шеңберінде ғана іске асады деп санайды [2, 5 б.]. Бірақ бірінші сынып оқушысының сөйлеу дәрежесі өте қарапайым, қысқы сөйлемдер, отбасындағы сөйлеу дәрежесінде екенін естен шығаруға болмайды. Бастауыш мектеп балаларын қарапайым, толық дамымаған тілін дамытып, жазбаша ауызша әдеби тілді меңгеріп, ойын еркін, анық, дәл жеткізетін дәрежеге көтеруі қажет. Бірақ мектепте тіл дамыту жұмысының да өз деңгейі, өз мөлшері бар, ол тіл дамытудың шегі емес, өйткені тіл дамытуды адам бүкіл өмір бойы жалғатырады. Ол туралы...

Мектеп оқушыларының тілін дамытуды өте кең тұрғыда және жүйелі жұмыс ретінде жүргізілуі қажет. Соның нәтижесінде мектеп оқушыларға ана тілінен төмендегі дәрежеде білім беру мақсатын көздейді. Атап айтқанда:

1. Мектеп балаға, оқушыға әдеби тілдің нормасын үйретеді. Мектепте оқушы әдеби тілді диалектіден, жаргоннан ажырата алатын болып, әдеби тілді, оның әдеби ғылым және ауызекі сөйлеу түрлерін меңгереді. Оны толығырақ айтсақ, оқушының сөздік қоры байыйды, мыңдап жаңа сөздер, сөздердің жаңа мағыналарын үйренеді. Сөздердің түрлену жолдарын, бір – бірімен байланысу, сөз тіркесін, сөйлем жасау тәсілдерін, сөздердің орынды қолданылу жолдарын меңгереді. Сөз, сөз тіркесі, грамматикалық формалардың, тәсілдердің түрлі тілдік жағдайда қолдану нормалары мен заңдылықтарын үйренеді, оған жаттығады. Сонымен бірге орфографиялық, орфоэпиялық нормалары меңгереді.

1. Мектеп оқушыға қажетті оқу, жазу дағдысын қалыптастырады. Сол арқылы оқушы жазбаша тілдің өзіндік ерекшеліктерін меңгеріп, оны басқа стильден ажырататын болды.

2. Мектеп оқушыға тіл мәдениетін меңгертеді. Тіл мәдениеті – қоғамның әр мүшесінің мәдени деңгейін аңғартып көрсеткіштердің бірі. Әрине, мектеп оқушы тіл мәдениетінің ең жоғарғы деңгейіне жете алмайды, бірақ оның алғашқы сатысын меңгеруге тиісті.

3. Мектеп оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастырады, ал оның аумағы өте кең. Оқушы сұраққа тар және кең түрде жауап бере алатын, оқығанын, тыңдағанын ауызша және жазбаша түрде анық, дәл әдеби тілдің нормасына сай жеткізетін, шығарма жаза алатын, жоспар жасайтын, конспект және реферат жаза алатын болуға тиісті. Сонымен бірге оқушылар түрлі стиль, жанрлармен және көркем сөз бейнелерімен танысып, тілдік көрсеткіштерді сол стильдік ерекшелікке қарай қолдануға үйренеді. [2, 10 б.].

Бірақ сол мақсаттардың бәрі мектептің әр басшының әр сатысына қатыстыдеуге келмейді. Мысалы, бастауыш сынып оқушыларының тілі мен жоғары сынып оқушыларының тілі бірдей емес, бірақ оларда ортақ белгілердің барын да жоққа шығуға болмайды, өйткені оқушы тілі үнемі дамып отырады. Ал үрдістің екпінді, не баяу өтуі толып жатқан жағдайларға байланысты, ол оқушыға да мұғалімге де байланысты.

Оқушы тілінің дамуы жалғыз мектепке байланысты деп санауға болмайды. Мектеп бала тілінің даму үрдісінде негізі қызметті атқаратыны рас, бірақ ол бірден – бір фактор емес. Адамның жалпы өсіп дамуында, жеке басының қалай қалыптасуында оның өскен қоғамдық ортасының қызметі де өте күшті. Мысалға көбіне қазақтар тұратын ауыл мектебінің оқушы мен ондай

мүмкіндігі жоқ қаладағы қазақ мектебінің балаларының тілінде үлкен айырмашық бар. Оның үстінде бір жердеі әр отбасының баласының тілінен айырмашылық байқалады. Қазақтың әдеби тілінде сөйлейтін отбасында өскен баланың сол жердегі орысша сөйлейтін немесе ауызекі қарапайым тілде сөйлейтін балалардың тілі, оның даму ережесі бірдей болмайды. Бұл арада өскен ортаның әсері болатынын көріп отырмыз. Тіл қоғамдық құбылыс болғандықтан, оған өскен ортаның әсері болатыны заңды. Тіл дамытуда оқушының мектептен тыс уақытта кітапты көп оқуының алаты орны өте күшті екенін ұмытуға болмайды. Алайда тіл дамыту жұмысы негізінен мектепке байланысты. Мектепке мұғалім мен оқушының жоспарлы, жүйелі, ұзақ уақытқа созылатын, үздіксіз жүргізілетін жұмысы ғана оқушының тілін дамыту мәселесін дұрыс шешеуге нақты жауап беруге дағдыландырады. Сондықтан да қазіргі бастауыш мектептің бағдарламасында «Оқу және тіл дамыту», «Грамматика, орфография және тіл дамыту» деген бөлімдер тегін берілмеген.

Бастауыш сынып бағдарламасында тіл дамыту жұмысының түрлері мен аумағы, мазмұны толық ашылған деп айтуға келмейді. Ол туралы біраз жыл бұрын айтылсада өз мәнін жоймаған педагог – ғалым С.Рахметованың пікірін келтіуді орынды деп есептейміз: «Бастауыш мектеп программасының жүйелі сөйлеуге үйрету жалпы бағыт қана жасалған. Сондықтан тіл дамыту жұмысын мектепке дұрыс жолға қою үшін әр мұғалім оқулықтар мен методикалық құралдары басшылыққа ала отырып, оның мазмұнын жете аңғаруға тиіс, мұғалімдеріміз жұмысының жоспарын өз классының ерекшеліктерін ескере отырып жасайды» - дейді [2,7 б.].

Алайда мектепте тіл дамыту жұмысы 3 бағытта жүргізілетіндігін ғалымдар атап жүр, оны педагог – ғалым С.Рахметова былай көрсетеді: «Тіл дамыту 3 салаға бөлінеді:

1. Сөздік жұмысы.
2. Сөз тіркесі және сөйлеммен жұмыс.
3. Байланыстыра сөйлеуге үйрету жұмысы».

Методист – ғалымдардың бәрі тіл дамыту жұмысы әр сабақта жүргізіледі деп санайды. Кеңірек алғанда, ол табиғат тану, математика, қазақ тілі, яғни бастауыш мектептегі пәндердің бәріне қатысты. Барлық пәннің мұғалімдері оқушымен тіл дамыту жұмыстарын жүргізуге тиісті, оқушының ойын дұрыс жеткізуді, анық байланысты сөйлеуі қай мұғалімнің де назарында болуға тиісті. Дегенмен, тіл дамыту жұмысы негізінен қазақ тілі, ана тілі сабақтарымен тікелей байланысты. Тілдің фонетика, морфология, синтаксис, орфография мәселелерімен байланысты тіл дамыту жұмысы қазақ тілі пәнінде жүргізіледі де, мәтіндік деңгейдегі тіл дамыту жұмысы ана тіі сабағында жүргізіледі. Ал сөзбен жұмыс, лексикалық деңгейдегі жұмыс қазақ тілі және ана тілі сабақтарына ортақ. [2, 15 б.].

Оқушы тілінің дамуы оның сөйлеу дағдысының қалыптасуына байланысты. Бала сөйлеу үшін екі шарт бар деп саналады:

1. адам өз ойын басқаға білдіру қажеттігі туу керек. Ғалымдыр мұндай қажеттілік болмаса, бала да, жалпы адамзат та өзінің тарихи дамуында сөйлемеген болар еді деп санайды. Оқыту әдістемесі бұл жағдайға сүйенуі керек. Оқыту барысында баланың тілін дамытудың шарты оған сөйлейтіндей жағдай керек, өзінің ойын, тілегін, көңілін басқаға жеткізгісі келуіне мүмкіндік туғызу қажет. Тіл дамыту үшін өте қажет осы шарт мұғалімнің әрқашан есінде болғаны дұрыс.

2. оқушының басқа адамға жеткізгісі келетін мағұлматы болу керек. Оқушының хабарлағысы келетін мағұлматты, мазмұнды ойы неғұрлым бай, толық, маңызды, бағалы болса, соғұрлым оның тілі, сөйлеуі мазмұнды болады. Ал сөйлеудің маңызы – оның мазмұнындағы екені ақиқат нәрсе. Олай болса, оқушының қоғамды, табиғатты, өзі өскен ортаны жақсы білуі, мектеп жағдайында сабағын, пәнін жақсы білуі оның сөйлеуіне мүмкіндік туғызатыны сөйлеуіне жағдайат болуы сөзсіз. Сондықтан оқушының өз ойын басқаға жеткізгісі келетіндей жағдай (ситуация) жасау мұғалім білуге қажетті жағдайлардың бірі болып саналады.

Тіл дамыту мәселесіне тікелей қатысы бар мәселе – ой дамыту, өйткені тіл – ойдың сыртқы көрінісі, сөйлеу арқылы ойды білдіреміз. Біз сөйлеу үшін хабарлайтын жадығат, білім болу керек дегенбіз. Ал ол сөйлеуге ғана жадығат болып қоймайды, ойлауға да материал болады, өйткені адам ойлағанда, бір нәрсе, құбылыс, зат, оқиға туралы ойлайды. Бостан бос ойлау, ешбір дерексіз ойлау мүмкін емес.

Ал ойдың сөзге орануы ойдың нақтылануына, ойдың жүйелеп, айқындалуына мүмкіндік жасайды. Бұдан тілдің дамуы ойдың дамуына әсері бары көрініп тұр. Тағы да қашаннан ғалымда дәлелденіп келе жатқан тіл мен ойдың байланысы байқалады.

Оқушының тілін дамыту дегенді жақсы түсіну үшін, қандай жағдайда оқушы тілін дамыған тіл деп тануға болатынын шешу үшін, оқушы тіліне қойылатын талаптарды білген дұрыс. Енді оқушы тіліне қандай талаптар қойылатынына тоқталайық:

1. Оқушы тілі мазмұнды болуға тиіс. Тілдің анықтығы білімнің нақтылығына, ал ол ойдың анықтығына байланысты.

2. Оқушының тілі логикалық жағынан дұрыс, байланысты болуға тиіс.

Оқушы тілінде логикалық байланыс жағынан кемшілік жиі кездеседі. Мұның себебі баланың тілін дамытудың негізгі қаланатын бастауыш мектепте ол мәселеге көңіл жеткілікті бөлінбегендіктен деп ойлауға тура келеді. Бастауыш сынып оқушысының тілін дамытуда бұл мәселеге мән беру өте қажет. Оқушы тілін дамытуда, дұрыс сөйлеуде, қалыптастыруда мұғалім оқушыны байланысты сөйлеуге, сөйлеудің тақырыбына жатпайтын артық ой, артық сөз араластырмауға, айтылатын ойдан қорытынды шығаруға, қорытындының дәлелді болуына (дәлелдеуге) жаттықтыру, бұларды дағдыға айналдыру, оны оқушыда қалыптастырудың маңызы өте зор.

3. Оқушы өз ойын, сезімін, құбылысты, одан байқағанын басқаға жеткізу үшін тілдік нұсқалардың сол ойды дәл, тартымды білдіретін түрлерін таңдай білуге тиісті. Бастауыш сыныпта ол нақтылықтан, ойды анық білдіруге үйретуден басталады.

4. Оқушы ойын дәл жеткізетін тілдік нұсқаны таңдап қолдау үшін, тілдің мүмкіндігін, байлығын жақсы білуге тиісті. Бір ойды түрлі тәсілмен түрліше білдіруге болады, оның керектін таңдай білу де шеберлік. Бірақ бастауыш сынып оқушылары үшін бұл өте қиын. Ол үшін көп жаттығу, дағдылану қажет.

5. Оқушының тілі айналадағы онымен қарым – қатынас жасайтындарға өте түсінікті болуға тиісті. Бұл артық сөз, сөз тіркестерін орынсыз тізбелемеуге байланысты. Рас, ол бастауыш сынып оқушыларында кездеспейді. Дегенмен, мұғалім оқушы тілін дамытуда бұл талапты да естен шығармайды.

6. Оқушы тілі мәнерлі, әсерлі, сенімді, таза болуға тиіс, ауызша сөйлеуде оған дауыс қосылады. Сөйлеудің мәнерлігін, оның бос, артық сөзден тазалығы, «бөтен сөзбен» сөз арасының былғанбауы да жатады.

7. Оқушы тілі әдеби тілдің нормасына сай болуға тиісті. Оған диалектикалық, жаргондық ауызекі тіл нормасына жататын сөздер кірмеуге тиіс. Сол сияқты айтылу нормасына да сәйкес келеді. «Тіл дамыту» сөз термин ретінде қазақ тіліне 1930 – жылдары жазылған әдістемелік еңбектерден бастап ене бастайды. Осы орайда ертеректе шыққан оқулықтар мен әдістемелік құралдарда «тіл дамыту», «тіл ширату», «оқушылардың тілін жетілдіру», «тіл байлығын арттыру» деп, әркім өзінше қолданады.

Осы жылдары М.Әуезов жасаған қазақ әдебиетінің мектеп бағдарламасында «Оқуға жаттығу», «Жазу тіліне жаттығу», «Сөйлеу тіліне жаттығу» деген арнайы түсініктер беріле келе, тіл дамыту жұмысының жүйелігі мен сабақтастығына баса назар аударады. Бірақ осы терминдердің ішінен «тіл дамыту» терминін қолданудың дұрыс екенін С.Жиенбаев дәлелденген [3, 100б.]. Содан бері осы термин қазақ тілі мен әдебиеті әдістемесінде біркелкі қалыптасты деуге болады.

Тіл дамыту мәселесі 1970 жылдары күн тәртібінде өткір өңқойыла бастады, өйткені қазақ мектептерінде реформа жасалды. Бұл өзгертудің мәнін 1970 жылғы конференцияда А.Ысқақов: «Жаңа бағдарламада «Тіл дамыту» деп аталатын жұмысқа ерекше назар аударылып отыр. Бұл жұмыс өмір талабынан туған нәрсе. Қауымның жалпы мәдениетін көтеріп, сөйлейтін, жазатын ойды әрі айқын құруды қалайды. Бұл үшін оқушылардың тілін жазуда да, ауызша да дамыту қажет» - деп көрсетті [23, 20 б.]. Біз де осыны қолдап, еңбегімізде «тіл дамыту» терминін қолданып отырмыз, өйткені «тіл ширату» балалардың білетін пассивті сөздерін белсендету мақсатын көздесе, «тіл жетілдіру» көбіне баланың тілін түзету мағынасында қолданылды. Ал «сөз байлығын арттыру» - сөздікке ғана қатысты. Біздің ойымызша, «тіл дамыту» термині осылардың барлығын қамтиды.

Тіл дамытудың мазмұнын Т.А.Ладыженская былайша анықтайды: «Тілшілер тіл дамыту деп (тілді оқыту әдістемесі бойынша) оқушылардың тілдік норманы игеруге (айтылуда сөз қолдану, сөйлем құрау т.б.), сондай – ақ өзінің ойын ауызша және жазбаша түрде жеткізе білу шеберлігін арттыруға байланысты арнаулы және жанама (грамматика және сөз жасам т.б. байланысты) түрде жүргізілген барлық жұмыстар деп түсінеді», деп көрсетеді [4, 55 б.].

Тіл дамыту дегеніміз не деген сұраққа С.Рахметова: «Тіл дамыту деп балалардың сөздігін байытуға, мағынасын түсініп, сол сөздерді дұрыс қолдана білуге, өз ойларын, пікірлерін екінші біреуге жеке сөйлемдер арқылы ауызша, жазбаша дұрыс білдіруге, яғни балаларға тілді бір – бірімен пікір алысатын қатынас құралы ретінде пайдалана білуге үйрету жүйесін» - деп көрсетеді [5,54 б.].

Осыған орай, мектептің оқыту үрдісінде тілдік құралдары қарым – қатынас ретінде орындауды қолдана білуге үйрету болып есептеледі. Олай болса, М.Балақаевтың: «...сөз байлығын молайту, сөз тіркестерін, сөйлемдерді дұрыс түсініп, дұрыс құрай білу, сөздердің орфоэпиялық нормаларын сақтап, дұрыс оқу – қазақ тілін оқушылардың бәріне ортақ, бәріне тиісті талаптар», - дегені орынды пікір [6, 76 б.].

Тіл дамытуға байланысты анықтамаларды қарастыра келе, біз жалпы білім беретін орта мектепте тіл жұмыстары деп оқушының тілді қарым – қатынас құралы ретінде өз өмірінде қолдана алуға керекті білімін, іскерлік пен дағдысын меңгеріп, белгілі бір тілдік заңдылықтар мен нормаларды талапқа сай пайдалана білу шеберлігін қалыптастыра білу деп түсінеміз.

Ал А.Жапбаровтың пікірінше, қазақ тілі пәнен оқытадағы тіл дамыту – бұл мұғалімдердің оқушыларда лексикалық, грамматикалық, стилистикалық және орфоэпиялық нормалары мен заңдылықтарын үйретумен қатар, қарым – қатынас жасау мен сөйлеу мазмұнына орай тілдік құралдары орынды пайдаланып, ойын ауызша, жазбаша түрде жеткізе білу дағдылары мен икемділіктерін қалыптастыру үшін жүргізген әрекет деп есептейміз [7, 50 б.]. Осыған орай, тіл дамыту бір-бірімен тәуелді және өзара байланысты төменде көрсетілген бағыттарда жүзеге асырылады:

- Сөйлеу әрекетінің жадығаттары болып келетін лингвистикалық білімдері, іскерліктері және дағдыларды оқушыларда жетілдіру;

- Мектеп оқушыларының ойлау әрекетін педагогикалық процестің барлық құралдарын пайдалану арқылы дамыту;

- Оқыту және тәрбиелеу процесінде оқушылардың сөйлеу, ойлау іскерліктері мен дағдыларын талыптастыру.

Тақырып бойынша теориялық және практикалық ізденістер мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді: мектеп оқушыларында тіл дамытудың басы мақсаты – сөйлеуге (жазбаша, ауызша) үйрету. Осыған орай, тіл дамыту мектеп оқушысының тілдік білімдерді, іскерліктерді және дағдылары дұрыс пайдаланып, өзінің ойын басқа қоғам мүшесіне толық, мазмұнды жүйелі жеткізу шеберлігіне дағдыландыру, қоғамды басқа адамдардың сөзін саналы аңғартуға, ұғуға үйрету. Сөйлеу ұғымын лингвистикалық, психолінгвистикалық, психологиялық және педагогикалық ғылымдар қарастырып объект болып табылады.

Қортындыда мектепке жүргізілетін тіл ұстарту жұмысына методист ғалым Б.Катембаеваның берген анықтамасын келтірген дұрыс деп білдік: «Тіл ұстарту – ауызша, жазбаша, тілдің заңдылықтары негізінде оқушыны мәдениетті сөйлеуге, әдеби тіл нормаларын меңгеіп, сауаттылығын арттыруға, ауызша және жазбаша тіл стильдерінің ерекшеліктерін танытуға арналған амал – тәсілдер жиынтығы» - дейді Б.Катембаева [8, 7 б.].

Ал оқушы ойын қалай жеткізеді деген мәселе тіл дамытудың зекті мәселеріне жатады. Ғылымда сөйлеудің сыртқы және ішкі түрін көрсетіп жүр.

Ішкі сөйлеу оқушы өмірінде үлкен қызмет атқарады. Адам әр уақытта айтатын пікірін алдымен ойлап, жобалап алып сөйлесе, кейбір ағат істер, артық сөздер, кейін өкінетін пікірлер сыртқы сөйлеу арқылы басқаға айтылмаған болар еді. Мұндай жағдай болмас үшін, мұғалім оқушыны әуелі ойланып алып, сөйлеуге дағдыландырғаны жөн. Ойланып сөйлеу асығыс пікір айтылмауға ғана емес, дұрыс, анық байланысты сөйлеуге де әсер етеді. Оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастыруға көмектеседі.

Сыртқы сөйлеу – адамның ойын басқаға жеткізу шеберлігінің айнасы. Оқушының тілінің қандай дәрежеде дамығаны сыртқы сөйлеу арқылы көрінеді. Оның кемшілігі де, жетістігі де анық көрініп тұрады. Мұғалімнің тіл дамытудағы бір міндеті – оқушы тіліндегі кемшіліктерді түзету, жою жұмысын жүргізу.

Сыртқы сөйлеуді ғалымдар ауызша және жазбаша, диалогтық және монологтық деп біледі. Біздің ойымызша монологтық сөйлеудің ішкі сөйлеуге де қатысы бар. Бастауыш сынып оқушылары сөйлеудің бұл түрлерінің бәрін қолданады, бірақ олардың қайсысын болсын алғашқы сатыдағы дәрежеде қолданады. Сөйлеудің ауызша түрінің келесі бір ерекшелігі дауыс ырғағына (интонация) байланысты. Ол ауа толқынның жиілігі мен қозғалысына (күшіне), жылдамдығы мен баяулауына байланысты. Дауыс ырғағының құбылуының да өзіндік мәні бар. Айтылған хабарды қуанышты, ренішті түрде, риза және наразы түрде айту, қабылдау, растау, нақтылау, сенімсіздік білдіру т.б. осы сияқты көзқарасты білдіру мәтінде дауыс ырғағы арқылы қосылады да оның мәнін аша түседі.

Сөйлеудің ауызша түрін білуге сөздердің дыбысталу нормасы, орфоэпиясы да жатады. Бұл да – бастауыш мектеп оқушысының ауызша тілін дамытудың басты мәселесінің бірі. Ауызша тілдің

нормасын оқушыға үйрету жеке дыбыстарды, сөзді, сөз тіркесін, мәтінді оқытудан бастап кіші жастағы оқушы тілін дамытуда мұғалімнің үнемі жүргізетін жұмысы болып табылады.

Сөйлеудің жазбаша түрінің өзіндік ерекшелігі бар. Бастауыш сынып оқушы әріптерді жазуды үйренеді, сынып әліппесінен бастайды. Бірақ бастауыш сыныпта жазуды әріптен бастаған бала сөз, сөйлем, мазмұндама, диктант, шағын шығарма жазуға дейін көтеріледі. Әрине, бастауыш сынып оқушыларының шығармасын жоғарғы сынып оқушыларының шығармасымен салыстыруға болмайды. Әрқайсысының өз деңгейі бар, бастауыш сынып оқушылары үйрену деңгейіндегілер.

Бастауыш сынып оқушыларының жазбаша тілін дамыту мәселесін ғылыми тұрғыда зерттелген ғалым – С.Рахметова. С.Рахметованың еңбектерінде мазмұндама мен шығарма жаздыруға үйретудің ғылыми негізін жасаған деп танымыз. Ғылымның бұл салада түбегейлі жұмыс жасағанын есепке алып, біз өз жұмысымызды ауызша тіл дамыту мәселесіне арнадық. Сондықтан бұл арада сөйлеудің жазбаша түріне тоқталмаймыз. Осы саланың маманының еңбегіне сілтеме жасаймыз [2, 5 б.].

Бастауыш сыныпта үйретілетін ауызша сөйлеу, оның диалогтық монологтық түрлеріне, олардың бастауыш мектеп оқушыларының тілінен алатын орны туралы түсінік беру қажет.

Сөйлеудің диалог түрі – екі я онан да көп адамдардың бір – бірімен пікірлесуі, сөйлеуі [9,128 б.].

Мұнда адам сұрақ қояды және оған жауап береді, сын – пікір айтады, қолдау және қарсылық білдіреді. Мектепте сабақ үстінде диалогты мұғалім мек оқушы арасында болады деп саналады, бірақ оның оқушы мен, не басқа адамдардың арасындағы диалогтан айырмасы барын ғалым көрсетіп жүр. Оны С.Рахметова төмендегі түрде көрсетеді: «Әдетте оқушы мен мұғалімнің арасындағы сөйлеуді диалогы дегенімізбен мұнда сөйлемдер толық болады» - деді ол [1, 12 б.].

Мектепте қолданылатын сөйлеудің осы диалог түрі қандай екенін, оның ерекшеліктері мен тіл дамытуға қатысын, мектепте алатын орнын анықтап алу керек.

Алдымен диалогтық сөйлеудің өзіндік ерекшеліктері туралы тоқталайық. Сөйлеудің диалогтың түрінің өзіндік белгілері бар. Олардың төмендегідей:

1. Диалогтық сөйлеу сұрақ – сөйлем, жауап сөйлемнен тұрады. Бұл диалогтың ең кемі екі адамның сөйлеуінен тұруына байланысты. Диалогтық сөйлеуде қатысушылар бір – біріне сұрақ қою, оған жауап беру арқылы сөйлеу процесін жүзеге асырады. Онда сұрақ қоюшы мен жауап берушінің орны ауыса береді.

2. Диалогтық сөйлеуде алғашқы сөйлемнен басқа сөйлемдер толмсыз сөйлемдер болып келеді. Әсіресе, ол жауап – сөйлемге қатысты. Жауап беруші адам сұрақ – сөйлемдегі сөздерді қайталамай бір – екі сөзбен жауап бере береді.

Мысалы:

- Ертең сен киноға барасың ба?
- Жоқ (барамын).

Осындағы өте қысқа жауап – сөйлемнің мәні сөйлеушілерге түсінікті, өйткені ойда сұрақ – сөйлемдегі мазмұн тұрады. Контексті жеке алғанда, мазмұны түсініксіз болып көрінетін жауап – сөйлемнің мәні сұрақ – сөйлем үстінде жағдаятқа қарай түсінікті болып шығады. Бұны диалогтың өзіндік ерекшелігіне қатысты шартты толымсыз деп атауға да болады.

Диалог тек сұрақ – сөйлемнен жауап – сөйлем ретінде, келе бермейді. Әсіресе, үш – төрт адам қатысқан диалогта үшінші адам диалогқа араласып, пікір қосып, өз ойын ғана білдіруі де бар. Онда сұрақ, жауап мәні болмауы да мүмкін.

Сирек кездеседі, қысу т.б. осы сияқты түрлі ауызша сөйлеуге қатысты белгілер мен толығыды. Бұлар жазбаша тілді болмайды, ал диалогте өте жиі кездеседі.

3. Диалогте ой жалғастығы күшті болады. Сөйлеудің диалог түрі «Қазақ тілі» оқулығында кездеседі, бірақ ол жиі жеп айтуға келмейді. Мұғалім мұндай мәтіндерді рөлмен оқыту, әңгімелеу арқылы диалогтық сөйлеуге үйретеді. Ғалымдар оны жасанды диалог деп те атайды. Бастауыш мектепте айтыс, дискуссия, талқылау сияқты диалогтың түрі сирек кездеседі.

Диалогты сөйлеудің түрін оқушыға үйретудің пайдалы жағы күшті. Сұрақ бере білу, жауап айта білу жеңіл нәрсе емес. Диалог тапқырлықты керек етеді. Сондықтан диалог тапқырлыққа, ойын дәлелдеуге, дәлелді, нақты жауап беруге дағдыландырады. Диалогты сөйлеуге үйрету – тіл дамытудың тиімді жолдарының бірі. Өкінішке орай, мектепке диалогке үйрету жеткілікті орын ала бермейді.

Сөйлеудің монолог түрі – жеке адамның сөйлеуі [10]. Сөйлеудің монолог түрінің қолданылу орны өте кең, ол негізінен көп адамға арналады. Ал «Қазақ тілі» оқулығында ол кеңінен қолданылады. Соған орай мектепте оқушы да негізінен монологтық сөйлеуді жиі қолданады.

Оқушының мәтінді әңгімелеуі үйге берген тапсырманы мұғалімге баяндауы, суретке қарап, оның мазмұнын суреттеуі, көрнекі құрал бойынша өз ойын жеткізуі, экскурсия, каникул туралы әңгімелеу, оқыған ертегісі, кітабы туралы баяндау бәрі оқушының монолог түрінде сөйлеуіне жағдай жасайды. Монолог түрінде сөйлеуге дайындалу көп оқу жоспар жасап, ойын жүйелі түрде жеткізуге дағдыландыру сөйлеу үлен қызмет атқарады. Алайда сөйлеудің ауызша түрінің жазба тілден өзіндік ерекшелігі барын да айта кеткен дұрыс. Сөйлеудің ауызша түрінің жазба тіліндей түзету, жөндеу мүмкіндігі жоқ. Сондықтан мұғалім ауызша сөйлеуге оқушыны дайындау жаттықтыруы оның сөйлеудегі кемшілігі мен қатесімен үнемі жұмыс жүргізуі керек [11, 12 б.].

Сын тұрғысынан ойлауды оқу мен жазу арқылы дамытқан дұрыс. Бұл әдістің ерекшелігі - сынып оқушыларын жікке бөлмей, барлық баланың бірдей дамуына жағдай жасау. Педагогикалық техноло-гия - оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан дамыту. Расында да, сын тұрғысынан ойлау - барлық жастағы балаларға кез келген әрекетке, мазмұнға сын тұрғысынан қарау, нақты дұрыс шешім қабылдау, өзі қабылдаған ұйғарымға деген сенімділіктің болуы болып табылады. Бұған сын тұрғысынан ойлау бағдарламасының стратегиялары көмектеседі. Негізгі үш кезеңнен тұратын бағдарлама әр оқушының қабілетін ашуға, ойың еркін жеткізуге, қызығушылығын оятуға ерекше мән береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. edu.gov.kz
2. Рахметова С. Кіші жастағы оқушылардың жазу тілін дамыту. – Алматы: Мектеп, 1978. -112 б.
3. Жиенбаев С. Жаттығу, емле мен тіл дамыту. – Алматы, 1944. – 96 б.
4. Қазақ тілі мен әдебиетін оқыту мәселелері. (Жинақ). – Алматы: Мектеп, 1982. – 208 б.
5. Ладыженская Т.А. Система работы по развитию связной устной речи учащихся. – М., 1995. – 168 с.
6. Рахметова С. Бастауыш класс оқушыларының тілін дамытудың ғылыми-әдістемелік негіздер. докт. дисс. – Алматы, 1994. - 310 б.
7. Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. – Алматы: Мектеп, 1989. – 98 б.
8. Жапбаров А. Қазақ тілін оқыту арқылы тіл дамытудың әдіснамалық және әдістемелік негіздері (V-IX сыныптар). – докт. дисс. – Алматы, 2004. - 320 б.
9. Катембаева Б. Тіл ұстарту жұмыстары бойынша методикалық нұсқаулар. – Алматы, Рауан, 1991.- 112 б.
10. Сейталиев Қ. Жалпы психология: университеттер мен педагогикалық институттардың педагогика мамандықтарына арналған оқу құралы. – Алматы: «Білім», 2012. – 360 б.
11. Райымханқызы К. Тіл мәдениетін меңгерту. Ұлағат, - 2015. - №3, – 36 б.
12. Клустер Д. Что такое критическое мышление? // Перемена. 2001. - №4.5 - С.21-27, 38.
13. Жигитбекова Б.Д., Канаева С.Т. – Топтық психологиялық тренингтегі психогимнастиканың орны және рөлі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің хабаршысы. «Психология» сериясы, №4(53), 2017. – С.61-66.